

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО АНАЛІЗУ МІСЦЯ І РОЛІ ДЕРЖАВИ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 2(25), с. 101–106

Висвітлюється історична еволюція поглядів на економічну роль держави та її місце у ринковій економіці. Охоплено основні течії історії економічної думки – від меркантилізму до інституційної теорії.

Основною рисою соціально орієнтованої ринкової економіки є активна участь держави в соціально-економічному розвитку країни. Саме поєднання ринкових і державних регуляторів дає можливість забезпечувати реалізацію соціально-економічних цілей розвитку суспільства: досягти високої ефективності виробництва, стабільного економічного розвитку і соціальної справедливості.

Цю проблему досліджувало чимало зарубіжних і вітчизняних науковців, а саме: Г. Клейнер, Дж. Стігліц, В. Андріанов, Г. Аніловська, В. Базилевич, А. Бірюков, Т. Гайдай, А. Гальчинський, І. Гнибіденко, Н. Гражевська, П. Єщенко, Б. Кваснюк, В. Мандибура, О. Пищуліна та ін. [1; 3–5].

Історичні і національні особливості, різноманітність практики господарювання різних країн зумовили існування розбіжних поглядів на роль та функції держави в економіці.

Аналіз засвідчує, що починаючи від перших цивілізацій, держава відігравала провідну роль у суспільно-політичному та економічному житті. Вона побудувала потужний бюрократичний апарат управління (у давньосхідних деспотіях), законодавчо закріпила права приватної власності та заснувала демократичні засади державного управління (в античному світі). За часів середньовіччя набула поширення теза про “божественний” характер державної влади, відбулося зрощування верхівки державного апарату і релігійно-церковної знаті. Водночас епоха утвердження європейського абсолютизму та становлення національних держав сприяла формуванню специфічної системи поглядів на державне регулювання економіки в епоху меркантилізму.

Як відомо, меркантилізм виник у процесі боротьби національних держав за здобуття самостійності, досягнення внутрішньої єдності, усунення перешкод до об'єднання (внутрішні мита, цехові та міські обмеження, феодална роздробленість) та подолання поширення влади католицької церкви на більшість європейських країн. Висуваючи на перший план національні інтереси держави, меркантилісти обґрунтовували необхідність підвищення могутності держави як головну мету економічної політики, досягнення якої мало забезпечуватись усіма силами суспільства. У теоретично-методологічному плані йдеться про перші спроби визначення нормативних принципів поведінки держави, спрямованих на підвищення добробуту громадян як важливого чинника посилення державної могутності. При цьому пріоритетне значення відводиться протекціонізму як методу захисту національних інтересів.

Методи проведення економічної політики, що пропонували меркантилісти, не були однаковими в різні періоди, через що виділяють ранній і пізній меркантилізм. Ранні меркантилісти обґрунтовували доктрину “грошового балансу”, яка передбачала примусові заходи щодо заборони вивезення грошей за кордон.

Більш виважений підхід простежується у працях пізніх меркантилістів, які пропонували змінити засоби економічної політики, наголошуючи на необхідності дотримання політики “активного товарного балансу”. Для обґрунтування зазначеної доктрини відомий англійський меркантиліст Томас Ман акцентував особливу увагу на необхідності вивезення певної частини грошей для забезпечення збільшення їх припливу в май-

бутньому. Різниця між експортом та імпортом, або сальдо торгового балансу, є, на думку пізніх меркантилістів, найважливішим джерелом накопичення національного багатства. Відтак доводилась необхідність проведення протекціоністської політики держави, яка включала елементи зовнішньоторговельної політики (заборона ввезення багатьох імпортованих товарів, введення митних зборів, експортних премій, заохочення утворення торгових монополій) і промислової політики (заходи, пов'язані зі зменшенням затрат на виробництво товарів, зокрема закони про максимальну заробітну плату, обмеження міграції робочої сили, обмеження експорту продуктів харчування, захоплення колоній для перетворення їх на сировинні придатки і розширення ринків збуту готової продукції).

Отже, основною ознакою меркантилізму було визначення активної ролі держави у здійсненні економічної політики протекціонізму.

Новий поштовх до розуміння ролі і функцій держави у ринковій економіці дало виникнення класичної політичної економіки, представники якої запропонували власний підхід до трактування закономірностей соціально-економічного розвитку суспільства. Більшість економістів-класиків дотримувались концепції "мінімальної держави", або держави-"нічного сторожа", головним завданням якої є забезпечення ладу у країні за мінімального втручання у приватне життя громадян. Засновник класичної школи А. Сміт у праці "Дослідження про природу і причини багатства народів" обґрунтував концепцію "невидимої руки", згідно з якою поведінка окремих індивідів, що діють відповідно до концепції "економічної людини", в остаточному підсумку приводить до максимально можливого суспільного добробуту. Максимізація добробуту досягається за необмеженої свободи ринкової діяльності [6].

Водночас, попри загальне негативне ставлення до державного втручання в економіку, А. Сміт пов'язує найважливіші функції держави з витратами на суспільні роботи, підтримання воєнної безпеки та забезпеченням і підтриманням існуючої правової системи. Будь-які інші види діяльності, на його думку, негативно впливатимуть на зростання багатства нації.

До основних завдань держави вчений відносив: охорону від зовнішнього підтримання обороноздатності та внутрішнього забезпечення правопорядку насильства і несправедливості, забезпечення правосуддя; надання всім членам

суспільства так званих суспільних благ; збирання податків для виконання перших трьох функцій.

Відомий представник класичної школи Д. Рікардо був прихильником концепції економічного лібералізму та політики фритредерства. Вчений досліджував економіку як складну систему, підпорядковану дії об'єктивних законів та механізмів саморегулювання; пропагував економічну свободу, вільну конкуренцію та невтручання держави в економічне життя.

Завершувач класичної школи Дж. Ст. Мілль доповнив розгляд економічних функцій держави, запропонувавши подолати індивідуалізм і зловживання, що випливають з права приватної власності, та вдосконалити розподіл суспільного багатства. Доводячи ефективність вільної конкуренції, вчений вважав доцільним здійснення інституціональних реформ, активізацію участі держави у розв'язанні проблем соціально-економічного розвитку суспільства, зокрема розвитку науки, створення виробничої та соціальної інфраструктури, стимулювання профспілкового і кооперативного руху, обмеження права успадкування тощо. Таким чином, незважаючи на визнання пріоритетної ролі ринкового саморегулювання, Дж. Ст. Мілль відстоював концепцію активної участі держави в економіці: фінансування науки, створення ринкової інфраструктури, проведення продуманої соціальної політики.

Аналіз засвідчує, що класичні уявлення про механізми і межі державного втручання, які набули домінуючого впливу, спровокували появу альтернативних поглядів в економічній науці.

Представники історичної школи порушили питання про необхідність державного регулювання та поступового реформування капіталізму на шляху його еволюційного розвитку. Вони наголошували на необхідності формування "національного характеру" економічної теорії і державного регулювання. Ідеальною, на думку представників німецької історичної школи, є потужна в політичному та економічному відношенні (монархічна) держава, економічний устрій якої враховував би особливості розвитку національної економіки, менталітет, традиції, звичаї, природні й географічні умови.

Аналіз засвідчує, що саме в межах цього напрямку розвитку економічної думки зароджуються уявлення про національну економіку та національну економічну політику. Йдеться про теоретичні обґрунтування, наведені в працях німецьких економістів Густава Шмоллера, Вернера Зомбарта, Макса Вебера та ін. Відомий ні-

мецький дослідник Ф. Ліст дав визначення національної економії як науки, яка при визнанні існуючих інтересів та індивідуальних умов націй вчить, яким чином кожна з них може піднятися до того ж ступеня економічного розвитку, за якого її асоціація з іншими націями рівної культури на підставі вільної торгівлі стає можливою і вигідною [2].

Заслугою представників німецької історичної школи стало використання в теорії економічної політики економіко-статистичних методів, результатів економіко-соціологічного та історичного аналізу, інституційних факторів.

Важливою неортодоксальною течією економічної думки XIX ст. є теорія видатного німецького вченого К. Маркса, яка в XX ст. перетворилась на визначальну складову суспільної ідеології соціалістичних країн з плановим господарством.

Аналіз засвідчує, що марксистська економічна теорія в питанні щодо економічної ролі держави була непослідовною. З одного боку, держава визнавалася апаратом насильства, засобом експлуатації найманих працівників, з другого — надкласовою інституцією, яка в умовах переходу до справедливого економічного устрою здійснить тотальне одержавлення, націоналізацію землі та майна, ліквідує право приватної власності (диктатура пролетаріату), а згодом налагодить всеохоплююче управління економікою і забезпечить реалізацію економічних інтересів трудящих. Марксизм протиставив розгляд окремих питань державного регулювання теоретичному аналізу розгорнутої системи централізованого державного управління економікою. Останнє, за К. Марксом, необхідне через експлуаторську сутність існуючого ладу і держави зокрема, дію закону капіталістичного нагромадження, суперечності відтворювального процесу і неможливість уникнути кризових явищ у капіталістичній економіці. Отже, основними ідеями марксизму є декларування відміни приватної власності, а держава повністю, свідомо контролює економічну діяльність, розподіл ресурсів, доходів тощо.

Якісні зміни в суспільно-економічному житті розвинених країн Заходу в останній третині XIX ст. пов'язане з виникненням маржиналізму. Основною ідеєю нового напрямку стало використання граничних економічних величин для аналізу явищ економічної системи на рівні фірми, галузі (мікроекономіка) та національної економіки (макроекономіка). “Маржиналістська революція” зумовила різні методологічні і теоретичні зміни в аналізі економічної політики.

Слід зазначити, що в рамках маржиналістської течії існувало дві школи: австрійська (Карл Менгер, Ойген фон Бем-Баверк, Фрідріх фон Візер) та лозанська (Леон Вальрас і Вільфредо Парето). Остання відіграла найбільшу роль у формуванні неокласичної школи та теорії економіки добробуту (або, як її ще називають, теорії економічної політики). Найбільшої значущості у цьому аспекті набувають роботи Вільфредо Парето, який здійснив аналіз вигідності для пошуку оптимальних умов розміщення ресурсів, на основі чого і була виведена перша теорема економіки добробуту. Йдеться про “парето-оптимум” — критерій економічної ефективності, нейтральний до розподілу добробуту між індивідами. Відповідно до цього критерію підвищення ефективності відбувається тільки тоді, коли в результаті його здійснення підвищується добробут хоча б одного індивіда без погіршення добробуту інших. Адже якщо певна дія, яка була спрямована на економічну діяльність, не тільки змінює добробут членів суспільства, а й перерозподіляє його, то не можна однозначно оцінити вплив такої дії на добробут усього суспільства. Якщо при певному стані економіки жодні зміни у виробництві і розподілі не можуть підвищити добробут хоча б одного суб'єкта, не знижуючи добробуту інших, то такий стан називається ефективним (оптимальним) за Парето. Перевага критерію оптимальності Парето полягає в тому, що його застосування не вимагає порівняння чи додавання індивідуальних користостей.

Важливо наголосити, що Вільфредо Парето заклавав теоретичні підвалини не тільки економічної теорії суспільного добробуту (*welfare economics*), а й критеріїв компенсації Калдора-Хікса, що на сьогодні є одними із основних відправних моментів при розробленні й реалізації економічної політики.

Таким чином, маржиналізм і неокласична школа сприйняли основні теоретичні висновки класичного вчення: економічний лібералізм, ідею державного невтручання у виробничу та комерційну діяльність індивідів, тезу про раціональні (найвигідніші, найефективніші) дії економічних суб'єктів, особливо наголосивши на необхідності державної підтримки вільного підприємництва як основної ланки ринкової системи і на антимонопольній спрямованості державної економічної політики.

Кінець XIX — початок XX ст. ознаменувався переходом до нової стадії розвитку ринкової економічної системи, пов'язаної з виникненням

і бурхливим розвитком монопольних утворень, концентрацією і централізацією всіх видів капіталу в усіх сферах господарства. З кінця XIX ст. майже в усіх країнах відбувалося неухильне розширення та посилення економічних функцій держави. Це спонукало економістів до пошуків теоретичного обґрунтування цієї тенденції за двома основними напрямками:

- обґрунтування ідеї “соціального контролю” в межах інституціоналізму (Т. Веблен), яка передбачала втручання держави в економічні процеси з метою прискорення переходу до індустріальної епохи;
- доведення необхідності повномасштабної системи державного регулювання економіки, побудованої на нових макроекономічних засадах, запропонованих Дж. Кейнсом.

Зауважимо, що поява у 1936 р. праці Дж. Кейнса “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” ознаменувала початок кейнсіанської революції, яка зумовила значні зміни в економічній теорії, зокрема в теорії економічної політики.

Як відомо, в основі кейнсіанського уявлення про економічну роль держави лежить проблема формування ефективного попиту, що забезпечить реалізацію створеного суспільством багатства. Кризовий стан економіки спонукав Дж. Кейнса до розв’язання проблеми реалізації багатства за допомогою принципово нового підходу і розширення напрямів державного регулювання, серед яких — бюджетне регулювання з традиційно високим рівнем перерозподілу національного доходу через держбюджет, спрямоване на забезпечення фінансування державних інвестицій; здійснення значних соціальних витрат.

Таким чином, Дж. Кейнс вбачав шляхи зміцнення ринкової системи в активному втручанні держави в економіку при збереженні основ основ ринкового господарства — приватної власності на засоби виробництва. Його ідея обмеження стихії вільної конкуренції шляхом державного регулювання економіки отримала значне поширення в країнах, вражених Великою депресією. Вчений розробив модель економічної системи, яка б давала можливість забезпечити керований розвиток системи вільного підприємництва, подолати найбільш очевидні її вади — стихійність та циклічність розвитку, масове безробіття тощо.

Основними засадами здійснення економічної політики за умов кризового стану економіки Дж. Кейнс вважав:

- великі урядові замовлення на виробництво військової техніки та озброєння, що стимулює розвиток військово-промислового комплексу і підтримує високий загальний рівень економічної кон’юнктури;
- кредитно-грошове регулювання, що використовує ставку відсотка як основний регулятор інвестиційної активності і допускає грошову емісію для покриття бюджетного дефіциту та з метою “здешевлення” грошей, що забезпечує зниження надання переваг ліквідності і, як наслідок, стимулює збільшення витрат усіма економічними суб’єктами;
- податкове регулювання, засноване на прогресивній системі оподаткування з високими податковими ставками для корпорацій та осіб зі значними прибутками і доходами з метою підвищення схильності до споживання, а отже, й інвестиційного мультиплікатора;
- регулювання соціальної сфери, насамперед розв’язання проблем зайнятості за допомогою регулювання ринку праці, надання допомоги у зв’язку з безробіттям, збільшення соціальних програм тощо;
- зовнішньоекономічне регулювання, засноване на застосуванні фіксованих валютних курсів і орієнтоване на замкнену економіку.

У цілому економічна теорія та програма Кейнса справили величезний вплив на розвиток економічної науки та економічну політику провідних країн світу. Це була справжня революція в економічному мисленні.

Післявоєнний період засвідчив можливість застосування модифікованого варіанта кейнсіанської теорії при розв’язанні проблем економічного зростання, що спирався на розширене трактування економічних функцій держави.

Представники інституційного напрямку (Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчел, Й. Шумпетер, Д. Норт, Дж. Бьюкенен) економічної теорії досліджували державу як один з видів організації, якій громадяни делегують частину своїх прав. “Продуктом” держави є фундаментальні колективні блага: закони і механізм їх дотримання, блага, які не можуть бути створені в приватному секторі, регулювання економічного життя в ситуаціях “провалів” ринку. При цьому головною функцією держави вважалися специфікація і захист прав власності.

Так, наприклад, відомий представник інституційної парадигми Дж. Бьюкенен, автор теорії суспільного вибору, у своїх дослідженнях спирався на широку фактичну базу реальної політичної

практики, зокрема лобізму, неплатежів, політичної невизначеності співвідношення ефективності та справедливості.

Ключова ідея теорії суспільного вибору полягає у визнанні того, що використання інструментів економічного регулювання залежить від змінних, що впливають на рішення максимізуючих свої цільові функції суб'єктів політичного ринку. Передбачається, що метою влади, яка проводить політику, спрямовану на зміни основних характеристик господарського середовища — розподілу прав власності і вектора цін, — є максимізація політичної підтримки з боку рядових виборців і впливових груп тиску. Останні, у свою чергу, при виборі об'єктів підтримання влади чи опозиційних сил керуються мотивом максимізації власного економічного добробуту і надають підтримку тим, хто пропонує чи проводить найвигідніший для них політичний курс. Унаслідок цього заходи державної економічної політики, що в рамках основного напрямку економічної теорії розуміються як “зовнішні” відносно господарської сфери, трактуються тут як ендогенні, що задаються умовами функціонування всієї економіко-політичної системи.

Таким чином, теорія суспільного вибору відкриває широкі можливості для вивчення проблем, пов'язаних із взаємодією економічної і політичної сфер громадського життя. Цим обумовлена важливість зазначеної теорії для вивчення процесів, що відбуваються в країнах з економікою перехідного типу.

Аналіз засвідчує, що сучасна неокласична модель державної економічної політики, що виникла у 70-х роках ХХ ст. в умовах кризи кейнсіанської моделі державного втручання та критичного перегляду кейнсіанських теоретичних рекомендацій, засновується на теоріях монетаризму та економіки пропозиції і передбачає:

- грошово-кредитне (антиінфляційне) регулювання, в основі якого — контроль за обсягом грошової маси в обігу та недопущення неконтрольованої грошової емісії, тобто дотримання “грошового” правила монетаризму про 3–5-відсотковий темп щорічного зростання грошової маси;
- ліберальну податкову політику, пов'язану зі зменшенням ставок оподаткування доходів фізичних та юридичних осіб з метою стимулювання приватної ініціативи та інвестування, необхідність яких емпірично доведена кривою А. Лаффера;
- обмежене бюджетне регулювання, основна мета якого — збалансування доходів і ви-

датків бюджету, уникнення бюджетного дефіциту;

- дерегулювання економіки за допомогою ліквідації регламентації цін, заробітної плати, ринку робочої сили, а також лібералізації антимонопольного законодавства та приватизації;
- обмежене соціальне регулювання (скорочення фінансування соціальних програм і соціальної інфраструктури);
- зовнішньоекономічне регулювання, орієнтоване на посилення відкритості економік та участь у світових інтеграційних процесах і засноване на гнучких валютних курсах.

Важливо наголосити, що основні моделі державного регулювання в сучасних економічних системах набувають певних модифікацій унаслідок таких причин:

- 1) відродження тези історичного напрямку економічної думки про національну систему державного регулювання, у зв'язку з чим виокремлюються моделі ринкової економіки і державного регулювання за національною ознакою (американська, німецька, японська, корейська та ін.);
- 2) синтезування і взаємопроникнення багатьох протилежних теорій, зокрема щодо питань економічної ролі держави (кейнсіансько-неокласичний синтез, ліве кейнсіанство і марксизм, неокласична теорія економічного добробуту та соціально-інституціональний напрям тощо);
- 3) врахування в сучасній економічній науці поряд з усталеними неокласичними та кейнсіанськими підходами здобутків нової інституціональної теорії.

Нині загальновизнано, що державне регулювання доповнює і коригує вільний ринковий механізм. Відтак основною проблемою економічного розвитку є знаходження оптимального співвідношення ринкового і державного регулювання. Взаємодія цих двох сторін економічного механізму і нестійкий баланс свідчать про посилення в окремі періоди або економічної ролі держави, або дії стихійно-ринкових сил.

Література

1. Батажок С., Мандибура В. Соціально-економічні гарантії в ринкових умовах // Економіка і Управління. — 2006. — № 3. — С. 5–13.

2. Лист Ф. Национальная система политической экономии. — СПб.: А. Э. Мертенс, 1891. — 452 с.

3. Нова модель держави: Моногр. / П. С. Єщенко, Б. Є. Кваснюк, О. А. Бірюков. — Слов'янськ: Печатный двор, 2002. — 143 с.

4. Пищуліна О. М. Історична ретроспектива та сутність поняття "соціальна держава": Наук.-аналіт. щокварталь-

ний зб. // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 3 (12). — С. 136–142 с.

5. Роль держави у довгостроковому економічному зростанні / За ред. Б. Є. Кваснюка. — К.; Х.: Ін-т екон. прогнозування, Форт, 2003. — 320 с.

6. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Соцэкгиз, 1962. — 280 с.

Економічна історія показує, що держава ніколи не була пасивною стосовно економіки, а завжди діяла, і подекуди дуже активно. Нерідко державний примус був останнім, а часто і єдиним засобом розв'язання певних проблем економічного розвитку.

Экономическая история показывает, что государство никогда не было пассивным относительно экономики, а всегда действовало, и в отдельных случаях очень активно. Нередко государственное принуждение было последним, а часто и единственным способом решения отдельных проблем экономического развития.

Economic history shows that the state never was passive in relation to an economy, and always operated, and sometimes very actively. Quite often a state compulsion was the last, and often and by the unique method of decision of separate problems of economic development.

Надійшла 12 квітня 2010 р.